

Univerzitet u Sarajevu
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava

SJEĆANJA, OPOMENE I PORUKE

Zbornik radova s Okruglog stola, održanog 26. januara 2011. u
Goraždu povodom 26. januara 1942 – Dana sjećanja na
genocid u Gornjem Podrinju

Sarajevo, 2012.

IZDAVAČI:	Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo Savez antifašista i boraca Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini, Sarajevo Udruženje za očuvanje prirodne i civilizacijske baštine “Sinan-paša Sijerčić”, Goražde
ZA IZDAVAČE:	Prof. dr. Smail Čekić Jure Galić Rašid Sijerčić
UREDNICI:	Dr. Bećir Macić Aida Suljević
LEKTOR I KOREKTOR:	Sadžida Džuvčić
SLOG I PRELOM:	Anel Grabovica
TIRAŽ:	300
ŠTAMPA:	Štamparija “FOJNICA”

Doc. dr. Rasim Muratović, Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

POUKE GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA

Sažetak

Ovaj tekst se bavi korijenima velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu i zločinima genocida nad Bošnjacima koji traju preko dva stoljeća, kao i poukama koje se nisu izvukle iz svega toga. Sve su to zapravo strašne sekvence jednog i istog „tragičnog nesporazuma“ koji se u pravu zove zločin najvećeg ranga – genocid, a u sociologiji društvena pojava sklona ponavljanju – genocid, odnosno trajanju zločina u kontinuitetu s kraćim ili dužim pauzama. U svim ovim zločinima, u njihovom sukcesivnom ponavljanju, u nepromjenjivosti matrice, u kojoj se svake dvije, tri ili četiri decenije ponovi u dlaku ista strašna priča s pokoljem civila, silovanjima, pljačkanjima, paljenjem cijelih sela i svaki put se u istoj ulozi pojavi branilac (Bošnjaci) i napadač (Srbi). Takva stoljetna upornost jednih da unište i otmu tuđe i drugih da se odbrane i sačuvaju svoje, nedvosmisleno ukazuje da je osnova te drame zasnovana na dubokom i suštinskom nesporazumu dobra i zla. Ili možda obrnuto: na nekoj vrsti njihovog kobnog sporazuma?

Tekst se završava konstatacijom da bi se sve ovo razumjelo valja pročitati sva „naučna“ djela Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU). I djela fizike. I djela iz astronomije. I djela iz likovnih umjetnosti. I muzička djela... Sva. Onda ćemo vidjeti šta se sve trebalo dogoditi da bi genocid nad Bošnjacima bio moguć. Možda ćemo dobiti i djelimičan odgovor i na pitanje zašto i kako se to moglo desiti. Međutim, činjenica je da će se genocidom nad Bošnjacima ova civilizacija baviti još dugo kao zastrašujućim uzorkom čija naučna obrada može donijeti čovječanstvu onoliko iskustvene koristi koliko je Bošnjacima donijela štete. U kontekstu teme o kojoj je riječ, na ova pitanja mogu Bošnjaci i Hrvati, pa i svi ostali, odgovoriti ovako ili onako, ali dok Srbi ne odgovore na njega objektivno, pitanje ostaje bez odgovora. Valja ovaj mentalitet izučiti kompleksno i komparativno, mada

neće biti dovoljno ni deset Srpskih akademija nauka i umetnosti da relativizira i umanji učinjeno zlo, zlo koje su etablirali i porodili.

Kada se svi oblici ovih zala umjetnički oblikuju i naučno elaboriraju, neće biti dovoljno ni deset SANU da ublaži i relativizira te dojmove i te činjenice. Govorimo o stvarima koje će trajati s programom i bez programa i podsticanja. Kao pečat srama koji se javlja poslije ovakvih historijskih kataklizmi.

To je ono što bi se trebalo uraditi kada je u pitanju jedna strana - dželat/egzekutor.

Kada je u pitanju druga strana pouke genocida nad Bošnjacima, tu, prije svega, bošnjačke odgovore ne treba tražiti samo u okrivljanju srpskih i hrvatskih sadržaja neprijateljstva prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima. **Razloge treba pronaći i unutar etnonacionalnog kolektiva Bošnjaka i njihovom kodu kulturne naivnosti.** U tom kontekstu neophodno je unutarbošnjačko preispitivanje uz više traganja za egzistencijalnim mentalitetom i konvergencijom i suživotom koji obiluje Bosnom i Hercegovinom.

Ključne riječi: *genocid, pouke, krivnja, sramota, silovanje, ubistva, žrtva, egzekutor, kod, kultura, naivnost.*

„Mnoge bitke i mrtve glave nisu naša glavna nevolja, ni naša najveća nesreća! Najtužnija nesreća, nas preživjelih, jeste ta što ne znamo iz mrtvih glava uzeti pouku! Mrtva glava bi možda uzela pouku, ali ne može mrtva je. Ne znamo uzeti pouku. Ne znamo završiti bitku. Ne znamo privesti rat njegovom kraju, da se iz starih ratova ne raspiruju novi! Niti znamo niti želimo sklopiti stranice tih i sličnih knjiga, a ima ih mnogo. Kabil je ubio Habila (Kajin Abela) i nije znao zakopati svoga brata. Nije se nadnio nad njegov lijes i zapitao: Zašto sve to, i čemu?!“

Enes Karić, *Pjesme divljih ptica*

Uvod

Svi ratovi protiv Bosne, od pokolja 2.300 ljudi, većinom žena i djece, dok su napuštali Sjenicu, na zadatu tvrdu riječ Karađorđeviću „da će biti pošteđeni“, preko progona i ubijanja Bošnjaka tokom Prvog srpskog ustanka, od Beograda do Niša, od Užica do Šapca; velikih progona i zuluma počinjenih mahom nad bošnjačkim civilima po cijeloj Bosni i Hercegovini i velikim dijelom Srbije poslije Berlinskog kongresa (1878); u primjeru organiziranog pogroma nad potpuno nezaštićenim bošnjačkim stanovništvom u Šahovićima i okolini (1924); masovnog pogroma Bošnjaka koji je organizirano vršila Jugoslavenska vojska u otadžbini pod komandom Draže Mihailovića u Foči, Višegradu, Goraždu, Čajniču i cijeloj istočnoj Bosni tokom Drugog svjetskog rata; pa do rata protiv Bosne započetog na kraju 20. stoljeća, s ranama koje ne zacjeljuju, s bolom koji neće uminuti, sa žrtvama koje se ne mogu izbrojati.¹

Sve su to zapravo strašne sekvence jednog i istog „tragičnog nesporazuma“ koji se u pravu zove zločin najvećeg ranga – genocid, a u sociologiji društvena pojava sklona ponavljanju – genocid, odnosno trajanju zločina u kontinuitetu s kraćim ili dužim pauzama. U svim ovim zločinima, u njihovom sukcesivnom ponavljanju, u nepromjenjivosti matrice, u kojoj se svake dvije-tri ili četiri decenije ponovi u dlaku ista strašna priča s pokoljem civila, silovanjima, pljačkanjima, paljenjem cijelih sela i svaki put se u istoj ulozi pojavi branilac (Bošnjaci) i napadač (Srbi). Takva stoljetna

¹ „Naročito obrađeni“ i u toku Drugog svjetskog rata (1939-1945) bili su Bošnjaci nad kojima je, na genocidnoj osnovi, uglavnom Vojske u otadžbini, kojom je komandovao Draža Mihailović, izvršeno najmasovnije i najbrutalnije uništavanje i istrebljenje. Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja Bošnjaci su u Drugom svjetskom ratu procentualno (nakon Jevreja) najviše stradali – 8,1% ukupne populacije (103.000 žrtava). Genocid nad Bošnjacima ponovljen je po gotovo istom scenariju u periodu 1992-1995, kada je Bosna i Hercegovina pretrpjela vrlo teške gubitke: „najmanje 140.000 ubijenih, poginulih i nestalih. Ako se tom broju doda 1.030.000 protjeranih, zatim 157.000 izgubljenih lica usljed poremećaja u prirodnom priraštaju“, onda je ogromna cifra onih koji su „naročito obrađeni“. Među ovim ciframa najveći je broj Bošnjaka iz Podrinja. Navedene brojke, koje će svoju konačnicu dobiti kada se završe sva istraživanja zasnovana na naučnoj osnovi, sigurno jesu važne, ali nisu i najvažnije, posebno kada je riječ o definiranju agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu od Srbije i Crne Gore i dokazivanju izvršenog genocida nad Bošnjacima.

upornost jednih da unište i otmu tuđe i drugih da se odbrane i sačuvaju svoje, nedvosmisleno ukazuje da je osnova te drame zasnovana na dubokom i suštinskom nesporazumu dobra i zla. Ili možda obrnuto: na nekoj vrsti njihovog kobnog sporazuma?

Sve ovo spomenuto je u radnji romana *Inat bosanskog goluba* autora Muhameda Mahmutovića. Golub u liku Bošnjaka Adema, uspješnog i uglednog biznismena koga kum Srbin, komšija i prijatelj, sasvim prosto istjeruje iz njegove rođene kuće s cijelom familijom. „Pustiće ga, kaže kum, da ode sa cijelom familijom, ako im preda sav novac, da mu glavu ne bi uzeli, da bi ga pustili da ode k'o prosjak otjeran sa tuđeg praga, bez igdje ičega, k'o oguljen vrbov prut, taj pokisli bosanski golub samo sa svojim inatom.“²

„Počni od početka i idi sve dok ne stigneš do kraja. Onda stani.“ Ovaj savjet iz knjige *Alisa u zemlji čuda* poslušali su svi junaci hronike Muhameda Mahmutovića. Oni se vole, oni su nježni, oni su dobri, oni saosjećaju, pravi golubovi, s maslinovom grančicom u kljunovima. Oni drugi – njihovi kumovi i komšije – tjeraju ih iz njihovih kuća samo zato što imaju kuće, siluju ih samo zato što su bosanske golubice, ubijaju ih kao glinene golubove jer su mladi i brzi, jer imaju krila i jer su bez oružja baš kao glineni golubovi. Školski drugovi iz iste klupe gaze ih do smrti samo zato što je bosanski golubić, još dijete, sasvim iz refleksne ljubaznosti rekao „bujrum“, uzvativši tako na cinično „prijatno“ svom nekadašnjem drugu, ne znajući da je njemu slađe goluba zgaziti nego se rakije napiti.

Bošnjaci počnu sa svojom golubijom dobrotom i kada stignu do kraja, stanu. Mrtvi. Ako kroz period duži od jednog stoljeća, na svakih dvadesetak godina uvijek isti ubijaju, siluju, progone s kućnih ognjišta uvijek isti, e onda je tu uspostavljen jedan fiksiran odnos zasnovan na nesporazumu koji se na njemu i održava jer su se obje strane, gonilac i gonjeni, zapravo sasvim dobro razumjele oko suštine tog nesporazuma. Gonjeni je razumio da gonilac ne kani odustati od onog zla u sebi ni prestati da ga progoni. Gonilac je razumio da gonjeni nikada neće odustati od svoje dobrote i da će svaki put ponovo ostati onaj isti golub sa svojim nesalomljivim inatom. Ali ništa tako ne raduje zlo kao dobro koje se inati. I za svakog pravog lovca na golubove najslađi su golubovi koji se ne daju obeshrabiliti nikakvim zastrašivanjima već ostaju svoji na svome i poslije

² M. Mahmutović, INAT BOSANSKOG GOLUBA, Bošnjaci Net, 2010.

najgorih pokolja. Tako lovac zna i da će iste golubove ponovo naći na istom terenu i da će ih biti u dovoljnom broju za dobar lov ako im ostavi vremena koliko da se obnovi jedna generacija. Gonilac zna još i to da će golubovi ostati golubovi koliko god ih ubijao i progonio, nema se čega bojati i vjeruje da nikada neće postati ni kobac ni jastreb.

Inat bosanskog goluba je dramatična hronika uvijek otvorenog lova na tu *Rara avis bosniensis inatica* – rijetku i plemenitu pticu, tog bosanskog goluba koji ima svoj inat. Merhamet kao istinska, prefinjenija i plemenitija forma svojstva simplificiranog u sinonimu „čojstvo“ jeste odlika koja se razvija dugim socijalnim kultiviranjem kroz generacije i generacije naraštaja. Bošnjaci su odnjegovali svojstvo merhameta kao najljepšu osobinu ljudskog društvenog karaktera do nedužne miroljubivosti goluba. To je, s jedne strane, uvijek iznova ohrabrialo one iste lovce da ubijaju bosanske golubove bez milosti, a i s druge strane da to čine bez ikakvog straha za sebe. I upravo tu je ona dvostrukost njihovog odnosa: oni se ne razumiju, kao što se ne mogu razumjeti dobro i zlo, lovac i plijen, mačka i golub. Ali oni se itekako dobro razumiju jer niti su svi Bošnjaci golubovi niti to moraju vječno i u svim prilikama ostati.

Može li se dogoditi da se kao pouka, kada jednom povjeruju da njihov primjer plemenitosti patnje i golubije dobrote zbilja neće nikada odvratiti one koji su svikli da u njima vide samo golubove koji se inate, preko golubijeg perja nabaci tigrovo krzno, i da se na spavanje pošalje umorna dobrota i razbudi srdžba i adekvatna odbrana prisutna u svakom čovjeku, a koja u Bošnjaku odavno, dugo i predugo sniva i koju Bošnjak drži na lancu? Može li se plijen okrenuti licem goniocu i pogledati ga pogledom od kog se krv ledi?

Zašto se nisu izvukle pouke?

Samo onaj koji je „Ja“ u tebi može razumjeti ono o čemu je ovdje riječ. To je osnova svakog razumijevanja, svake uzajamnosti svijesti. Dok god iz mene tebi govori samo dobrota, a ti osluškuješ samo glas zla, mi se nećemo razumjeti. Ako u tebi zagrmi glas mog gnjeva, ako se oglasi u tebi ono usnulo pa razbuđeno i harno da hara „Ja“ mojeg zla, tada ćeš me razumjeti. Ali tad će biti kasno. Jer poslije toga nikada se više nećeš razmetati

niti prijetiti riječima: „Još ćemo se ćerati.“ Ni napamet ti neće pasti da se počeraš s miševima, a od mene ćeš bježati sto konaka kad me samo vidiš u daljini ili mi čuješ glas. I stoga, poslušaj onog mene u sebi koji je golub i ne tjeraj više inat s njim. Jer ćeš samo tako spasiti sebe od toga da pretrpiš od mene ono zlo koje si ti meni činio, a mene ćeš poštediti *sramote* da tebi učinim što si ti učinio meni!

Došli smo do ključne riječi *sramota*, odnosno zla koje proizvodi *sramotu*, ali ne kod dželata nego kod žrtve. To je ključni odnos u genocidu nad Bošnjacima i ključno objašnjenje zašto genocid nad Bošnjacima „traje u kontinuitetu više od stotinu godina“ ili po nekima zašto se „ponavlja“, a po nekima zašto se „izvršava u određenim fazama“. To „traje“, „ponavlja se“, „javlja se u određenim vremenskim intervalima“ zato što preživjela žrtva Bošnjaci i silovane žene Bošnjakinje preuzimaju dželatovu krivnju na sebe. Ovo zvuči paradoksalno, ali da krenemo redom.

Zašto su Bošnjaci dopustili da im se nakon genocida krivnja i sramota njihovih dželata „prikači“ kao bošnjačka sramota i bošnjačka krivnja? I to u kontinuitetu? O kojoj vrsti zla u genocidu nad Bošnjacima je riječ? Genocid u svjetlu „etničkog čišćenja“, „građanskog rata“, „vjerskog sukoba“, „komšijske svađe“ u Bosni i Hercegovini nije bio visokotehnološki niti kvaziapstraktan. Nasilje je bilo blisko. Dželat i žrtva bili su licem u lice. Blizu, i potpuno vidljivi. Nasilje, torture, silovanja, ubistva su bila vidljivi za razliku od birokratske magle i tajnovitosti koja je pratila nacističko izvršenje „konačnog rješenja“. Nacisti su oformili birokratski jezik kao „naročita obrada“, „radni logori“ kako bi istinu prikriili od žrtava i od drugih osim od svojih snaga koje su uglavnom izvršavale usmena naređenja i riječi koje su odgovarale stvarnosti.³

U Bosni je sve to bilo drugačije. Zlo i zločini nisu se krili niti se kriju danas. Naprotiv, s ponosom se prikazuju ali kao nešto dobro. Žene koje su silovane nisu se zavezivale preko očiju. Preživjeli i silovani govore o osobama, poznatim osobama, kolegama s posla, iz škole, sa studija. Ovdje je sve konkretno, ništa apstraktno. U holokaustu nad Jevrejima

³ R. Muratović, HOLOKAUST NAD JEVREJIMA I GENOCID NAD BOŠNJACIMA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 14.

vidjeli smo da je većina ubistava izvršena „apstraktno“ (gas umjesto klanja), „naročita obrada“ vršila se, uglavnom, tamo u Poljskoj, a ne u Njemačkoj, tako da su obični personalni motivi, pretpostavke i osjećanja, uključujući i mržnju i eventualni stid na jedan čudan način bili istrgnuti iz procesa u kojem je „obrađeno“ šest miliona Jevreja. Tu se pojavljuje „apstrakcija“ koja obuhvata i žrtve i dželate i gdje obje kategorije nestaju u magli i irelevantnosti koja se odnosi na njihove psihe, personalnosti i individualnosti.⁴

U genocidu nad Bošnjacima „svi povezi su skinuti“. Ogroman broj dojučerašnjih komšija i kumova „preko noći“ pokazao je svoje pravo lice. Poznavati nekoga u genocidu nad Bošnjacima nije značilo imati obavezu na emocionalnu povezanost između sebe i onog drugog. U tim slučajevima dželati ne osjećaju odgovornost za povezanost, povezanost bez pritiska kao određenu obavezu. **U genocidu nad Bošnjacima ništa se ne krije. Krije se jedino krivnja. Odnosno, ni ona se ne krije i ona se pokazuje i krevelji žrtvama optužujući i mrtve i preživjele kao uzrok „zajedničke nesreće i stradanja na svim stranama“.** Sramota se prebacuje na žrtvu. Da bi se kao takva žrtva osramoćena paralizirala u ukupnom potencijalu – niti da bude neko niti da radi nešto, nego da se pripremi za sljedeći „užasni zločin“. Sramota postaje zaštitni znak žrtve, a ne dželata.

U genocidu nad Bošnjacima dugo, više od jednog stoljeća, „naučno“ i politički se pokušavalo, a to se pokušava i danas, „dokazati“ da nisu dželati ti koji su izvršili zločin odnosno nepravdu, nego su žrtve te kojima se nametao i nameće osjećaj stida i krivnje. Žrtve u smislu onih koji su napadnuti u svojoj domovini, u svojim selima i gradovima, u svojim kućama i stanovima, stidjele su se jer su ostale žive. Stidjeti se u genocidu nad Bošnjacima znači biti ponižen, osramoćen, žigosan od drugih, kao i u vlastitim očima. Oni koji nisu biološki uništeni nastoje se pokoriti duhovno tako da klonu duhom i da počnu vjerovati da je laž istina, a istina da je laž, da se mentalno onespособe tako da izgube volju da misle dobro o sebi, o svojoj porodici, o svojoj zajednici, o svom društvu, o svojoj državi. Kada se žrtva, a ne dželat stidi, to znači da su krivnja i sramota promijenili mjesta.

Šta se to događa sa žrtvom koja preuzima prvo odgovornost, a kasnije i krivnju na sebe? To je proces koji je, u velikoj mjeri, određen

⁴ Šire o ovome vidjeti: Z. Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST. VIDARFOLAGETS KULTURBIBLIOTEK, Oslo, 1997.

stanjem u društvu, društvenim okolnostima. Moderno društvo ne voli žrtve, ne voli gubitnike. Društvo interesuju pobjednici. Naravno ne moralni pobjednici (šta u današnjem svijetu nemorala ima neko od toga ako je moralni pobjednik?), nego pobjednici koji su osvojili više teritorije, pokazali više brutalnosti, ubili stotine hiljada civila i vojnika, silovali desetine hiljada žena, uništili prirodno društvo različitosti. U genocidu nad Bošnjacima uporno se pokušava red stvari okrenuti na glavu u odnosu na ono kako bi barem normativno trebalo izgledati. Umjesto da se dželat stigmatizira, kazni ili barem stidi, to se pokušava raditi sa žrtvom. **Stigmatiziranje žrtve umjesto dželata čini srž zla.**

Sve ovo što smo do sada rekli u nauci se naziva: *1. konstruktivistički i 2. ontološki pristup problemu zla.* **Konstruktivistički pristup** karakterizira konstrukcija neprijateljske slike što ustvari predstavlja konstrukciju vlastite-lične slike. U slučaju genocida nad Bošnjacima dželati (srpski i crnogorski nacionalisti) konstruiraju mitom obavijenu neprijateljsku sliku M/muslimana vjernika, ateiste i svih onih koji imaju muslimansko ime. Dželati idu u historijski dug period i moralnu jednodimenzionalnost u svojim objašnjenjima. Bitka na Kosovu polju (1389) gdje su Srbi izgubili od Otomana, odnosno muslimana je obavezna veza za razumijevanje genocida nad Bošnjacima u XX stoljeću. Sadašnjost se prikazuje i objašnjava kao determinanta prošlosti. Prošlost, tačnije predstava o njoj proizvodi radnje i njihovo objašnjenje, uključujući i genocid koji se izvršava posljednjih više od stotinu godina.

To je jedna forma paganskog i magijskog razmišljanja i tumačenja tokova života, gdje se određena vjerska, nacionalna i etnička grupa okrivljuje za zlo, a postupci prema toj odabranoj grupi, uključujući i genocid, prezentiraju kao legitimni jer se to događa u „samoodbrani ili kao revanš/osveta za ono što su pripadnici te grupe nekada davno (prije 600 godina) učinili. Riječ je o kolektivnom mišljenju gdje se sve individualne razlike unutar grupe brišu tako da jedan mora odgovarati za sve, a svi za jednog. Gdje se grupa i njeni članovi opisuju esencijalno, odnosno na jedan nepromjenljiv način. Kolektivno razmišljanje deindividualizira postupke i obzire na taj način da se odgovornost i krivnja *kolektiviziraju*. Takva kolektivna krivnja prelazi vrijeme i prostor, nadilazi svaku individualnu biografiju, pripisuje joj se lična intencija i putovanje kroz historiju i kao takva legitimira ubistva muslimana rođenih 1992, povezujući ih s Kosovom

poljem 1389. Bošnjacima se komplementarno pripisuje uloga napadača i uloga žrtve. Te dvije uloge se u historijskom toku dijele na: Crno-Bijelo; Mi – Oni; Kršćani-Muslimani; Srbi-Muslimani (Bošnjaci).⁵

Ontološki pristup zlu znači približavanje zlu tako da se ono promatra i tumači na način prilagođavanja datim okolnostima. Ontološki tumačiti i razumjeti zlo znači biti realan i razumjeti ljudski i individualno zlo kao nešto s čime se treba naviknuti i živjeti s njim bilo da ga čovjek čini bilo da mu je izložen. Ovdje dolazimo do odnosa između stida i zla u smislu da to određuje granice gdje se zlo može gledati tako da reprezentira prekoračenje granica dok stid/sramota izražava nošenje posljedica zla učinjenog od pojedinca ili više njih/grupe.

Sramota je dvosmislena. Onaj koji kaže „sramim se“ izražava krivnju. Time se izražava odgovornost za ono što je urađeno i za nešto što nije trebalo biti urađeno. Ono kognitivno uzima se kao cilj koji je razumljen od aktera koji je priznao svoju krivnju, ono emocionalno kao cilj i priznanje. Nedostatak srama u vezi s onim učinjenim u ovom slučaju računa se kao nedostatak morala, kao znak izdaje karaktera, kao nedostatak senzitivnosti/empatije.

Druga varijanta sramote/srama je ona gdje se srami onaj nad kojim je počinjeno zlo i koji se stidi zato što je zlo izvršeno nad njim. Opravdanje za ovu vrstu srama nije sasvim jasno ni psihološki niti moralno. Zašto da se

⁵ Centralno mjesto u genocidu nad Bošnjacima, a tiče se ove teme, zauzima plan RAM, urađen 1991. u Beogradu, od grupe visokih oficira JNA, uključujući i eksperte za psihološko vođenje rata. Spomenuti plan i eksperti koji su učestvovali u njegovoj izradi je primjer kako je znanje o tome koji mehanizmi stvaraju neprijateljske slike, ako se koristi sistematski, dobra priprema za genocid. Ne radi se, dakle, o korištenju znanja da se spriječi genocid ili da se genocid preduprijedi. Ne, ovdje se radi o tome da se znanje koristi kako bi se genocid učinio mogućim. Vojna i akademska ekspertiza dala je svoje usluge i svoje znanje o islamu i muslimanima na dispoziciju kako bi se muslimani „etnički očistili“. Evo dio plana: „Naša analiza ponašanja M/muslimana pokazuje da se moral ove grupe može oslabiti ako se akcija usmjeri prema onim tačkama gdje su oni najranjiviji. Te tačke su žene i djeca. Ciljana akcija prema ovom dijelu populacije proširit će zbunjenost u društvu i stvorit će strah, a potom i paniku što će dovesti do bježanja M/muslimana iz zona zahvaćenih borbenim dejstvima. U ovom slučaju moramo, između ostalog, izvršiti sveobuhvatnu propagandnu kampanju da se poveća panika.“ - Citirano prema: Arne Johan Vetlesen, MENNESKEVERD OG ONDSKAP – ESSAYS OG ARTIKLER 1991. 2002, Gyldendal, Oslo, 2003, str. 306.

žrtva stidi? To je ključno pitanje na koje odgovor treba potražiti i **unutar entonacionalnog kolektiva Bošnjaka i njihovom kodu kulturne naivnosti**. U tom kontekstu neophodno je unutarbošnjačko preispitivanje uz više traganja za egzistencijalnim mentalitetom i konvergencijom i suživotom koji obiluje Bosnom i Hercegovinom. Ovo su pitanja na koja Bošnjaci moraju dati naučne i svake druge odgovore.

Zlo je nanošenje bola drugom. Zbog toga se ono može povezati sa sadizmom, mada se sve forme zla ne mogu razumjeti kao izraz sadizma. Sadizam je pokušaj jedne osobe (dželata) da smjesti ono što ne može trpjeti u vlastitoj egzistenciji (zavist, ranjivost, smrtnost) kod druge osobe (žrtve), da se ovim postupcima oslobodi onoga što kod samog sebe ne može trpjeti. Riječ je o nanošenju nečega što se kod sebe ne može trpjeti drugome. Oslobođamo sebe bola i patnje nanoseći to drugom. Plasirano kod drugog to što se ne može trpjeti kod sebe postaje mogućom trpnjom kod onoga drugog. To je doživljaj egzistencije – biti u životu, biti besmrtn tako što će se biti gospodarom tuđe smrti, biti gospodar života i smrti u formi dodjele smrti drugom, rezervirajući istovremeno život sebi. Ljudska unutrašnja previranja idu tako daleko da mi živimo kao smrtni, ali traže i da se prevaziđe smrtnost i zadrži vitalnost, a da se smrtnost nametne drugom. U takvoj perspektivi ubiti znači završni „udarac“ istovremeno se osjećajući u životu. Negirajući život i slobodu onom drugom, čovjek doživljava osjećaj slobode i života kod sebe.

U kontekstu teme o kojoj je ovdje riječ, Stephen Pattison, engleski sociolog, o sramoti kaže sljedeće: „Vremenom oni koji su krivi počnu se uvažavati kao časni i pošteni. Osoba kojoj je nanesen stid izložena je stigmati i bez mogućnosti je da ostvari socijalnu satisfakciju. Sramota i stigma nisu podijeljeni na bazi djela nego na osobe tako da se njihov identitet stalno ranjava i čini bezvrijednim. Takva osoba rizikuje da cijeli život provede sama i bezvrijedna i za sebe i za druge. Osobe ili grupe izložene sramoti su toksično prljave, one su ‘*humanity out of place*’. Prema toksično prljavim vlada se jakom rukom. Oni se ignoriraju, brišu, pospremaju, nemaju nikakvu vrijednost, devalviraju se.“⁶

⁶ S. Pattison, DEMORALISATION AND THE RISE OF SHAME, MS, Cardif, 2002, str. 232.

Vetlesen pita: „Ko je taj ko se srami/stidi?“⁷ Odgovor je: To su žrtve. To su silovane muslimanske žene prije svih. To su njihova braća, očevi, muževi, sinovi koji nisu uspjeli zaštititi njihove vrijednosti, čast, status, lično poštovanje, ponos, a bili su svjedoci tih zločina. Pored toga, tu su još tortura i nasilje u koncentracionim logorima što se sve odigravalo pred publikom. O tome postoje svjedočenja koja je teško opisati, a odnose se na prisiljavanje djeda da siluje svoju unuku i sina koji je bio prisiljen da odsiječe testise svom ocu.

Zašto su se bestijalnosti režirale na ovakav način? Tu se radi o povezivanju krivnje i srama. Povezanost u krivnji Vetlesen objašnjava na primjeru Borislava Heraka. Vetlesen se poziva na Alexandra Stiglmayera koji komentira intervju s Herakom: „Herak misli da on siluje automatski, da ne razmišlja o žrtvama. „Tipično je da Herak uvijek svoje žrtve opisuje kao visoke, crne kose, starosti između dvadeset i dvadeset pet godina.“ Tipično je za egzekutore silovanja da ne doživljavaju svoje žrtve kao konkretne osobe niti su u stanju da ih nakon toga opišu. Drugim riječima, bez obzira što je odnos u ovoj situaciji eminentno fizički, licem u lice, osoba prema osobi, ipak su egzekutor i žrtva depersonificirani. Bez obzira što se njegovo lice duboko urezuje u njeno sjećanje sa svim njegovim individualnim osobinama, ona je za njega samo jedna u neprekidnom nizu, lice u fizičkom smislu, ali ne i u psihičkom i emocionalnom kao takvom. Ona pamti njega ali ne i on nju. Poenta je da se to učini pred publikom radi sramoćenja žrtve ali i članova porodice koji ne mogu pomoći.“⁸

Šta je s krivnjom? Osjeća li dželat krivnju ili na njoj insistiraju samo filozofi morala? Mnogo toga ukazuje na odričan odgovor. Doživljavaju li egzekutori krivnju? Mnogo toga ukazuje na odričan odgovor. Silovatelji ne pokazuju znakove srama. Mladi ljudi silovatelji umjesto srama osjećaju ponos zbog učinjenog. Kada se čovjek stidi/srami, on pokušava prikriti ono što je povod srama, skriva pogled i skriva samog sebe da ne bi neko ukazao na njega. Ali u slučaju silovanja u Bosni to nije slučaj. Ovdje se zločin odigrava na otvorenom, kao planirana radnja s intencijom da se

⁷ A. J. Vetlesen, MENNESKEVERD OG ONDSKAP – ESSAYS OG ARTIKLER 1991.-2002, Gyldendal, Oslo, 2003, str. 312.

⁸ A. Stiglmayer, MASS RAPE. THE WAR AGAINST WOMEN IN BOSNIA-HERZEGOVINA, Lincoln, University of Nebraska Press, 1992, str. 182.

pokažu svi kojih se to tiče - i žrtva i egzekutor. Ličnim razumijevanjem egzekutora dominira ideološka poruka o tome da je to što oni rade jedna vrsta probe muškosti, test karaktera, dio performansa pred publikom u kojem se odvaja žito od kukolja, jaki od slabih, čisti od prljavih, jaki od slabih, egzekutori od žrtve. Stiglmayer citira Susan Brownmiller: „Muškarci koji siluju rade nešto neubičajeno u ekskluzivnom klubu za muškarce. Zločin nad žrtvom čini žrtvu prljavom a pokazuje egzekutorovu čistoću. Nasiljem se postiže dvostruki cilj: markiranje vlastitog identiteta i identiteta drugog. Pored toga, zločin silovanja je akt kojim se žrtva markira u smislu da nosi biljeg do kraja života – u prvom redu u fizičkom smislu kao dijela tijela, kao implantirani dio u vlastitom tijelu, kao sudbinu kojom su određene teškoće, kako bi se žrtva paralizirala u odnosu prema nanesejoj boli. Zatim kao fizičko podsjećanje u budućnosti u smislu realnosti zločina, a u formi rođenja djeteta. Posljedica zločina ostaje trajno kod žrtve. Egzekutor nasuprot toga nije označen, nije stigmatiziran, štaviše, osjeća se lagodno i već se nalazi na drugom mjestu u potrazi za novim žrtvama bez fizičkih i psihičkih podsjećanja ili tragova o učinjenom zlu. Moć (ispoljena kao nasilje) je pokretna, a nemoć žrtve je statična i povezana za jedno mjesto.

Vetlesen prikazuje silovanje u Bosni na način koji liči Alfordovom opisu kako se impulsi za nanošenje bola drugom ispoljavaju kao nešto što se ne može trpjeti i što je nepodnošljivo kod sebe i čega se onaj koji nanosi bol želi osloboditi. To nepodnošljivo, to što se ne može trpjeti kod sebe je zavist, ranjivost, smrtnost. U ovoj vrsti zla postoje elementi sadizma u smislu nanošenja bola drugom kako bi se uživalo u tome. Alford tvrdi da je ovakav projekt osuđen na neuspjeh: „Evil is cheating“, kaže Alford. „Misliti da ćemo nanošenjem bola drugom osloboditi sebe nije ništa drugo nego samoprevara.“⁹

Jean Amery, preživjeli iz Auschwitza, upoređuje sramotu koju je on doživio sa sramotom koju je doživjela silovana žena: „Logično je da silovatelj osjeća sramotu, ali u realnosti to je žrtva koja to osjeća jer ona ne može da zaboravi da je bila reducirana do bespomoćnosti, bespomoćnosti od svoje volje.“¹⁰ Sramota zbog toga što se bespomoćno isporučuje

⁹ C. F. Alford, *NARCISSISM, SOCRATES, THE FRANKFURT SCHOOL, AND PSYCHOANALYTIC THEORY*, New Haven, Yale U.P., 1988, str. 196.

¹⁰ Citirano prema: Vetlesen, Arne Johan, *MENNESKEVERD OG ONDSKAP – ESSAYS OG ERTKLER 1991.-2002*, Gyldendal, Oslo, 2003, str. 308.

torturi i ljudski nezamislivom poniženju, sramota što se došlo na nivo životinje, to žrtvu proganja do kraja života. To je sramota koja prelazi u krivnju i osjećaj suodgovornosti za radnje koje se nisu morale dogoditi, koje su ljudski bezvrijedne, a ako je čovjek bio „dio njih“, one idu kao živi znak nečega što vremenom čovjek ima potrebu da se poštedi od toga. To je blizu pojma Karla Jaspersa o „metafizičkoj krivnji“.

Ovdje nije riječ o fenomenu koji se sreće prvi put i samo u Bosni. U Bosni sramota dobija još jednu dodatnu dimenziju vezanu za vjeru islam kojoj je pripadala većina ubijenih, silovanih, deportovanih, zatvaranih i mučenih i koja betonira one vrijednosti koje se gube kao i sramotu koja dolazi nakon svih nabrojanih akata. Sramota se dodjeljuje žrtvi i ona je mora nositi. To je zbog toga što mi živimo u društvu u kojem se ljudi pa i naučnici teško odlučuju govoriti o zlu. Posljedica toga je da moderno društvo teško razaznaje zlo i još teže bori protiv zla.

Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. ubistva, silovanja, deportacije mnogi relevantni faktori nisu nazvali zlom. Nisu nazvali genocidom, prvim na evropskom tlu nakon 1945. Posebna je tema šta je radila međunarodna zajednica, političari, diplomatski predstavnici dok je genocid u Bosni bio na djelu. Vodili su pregovore sa „zaraćenim stranama“ u „građanskom ratu“ i nazdravljali s inspiratorima, planerima, organizatorima i naredbodavcima genocida. Plesali su smrtni ples nad svježim mezarima.

ZAKLJUČAK

Da bi se sve ovo razumjelo, valja pročitati sva „naučna“ djela Srpske akademije nauka i umjetnosti. I djela fizike. I djela iz astronomije. I djela iz likovnih umjetnosti. I muzička djela... Sva. Onda ćemo vidjeti šta se sve trebalo dogoditi da bi genocid nad Bošnjacima bio moguć, možda ćemo dobiti i djelimičan odgovor i na pitanje zašto i kako se to moglo dogoditi. Međutim, činjenica je da će se genocidom nad Bošnjacima ova civilizacija baviti još dugo kao zastrašujućim uzorkom čija naučna obrada može donijeti čovječanstvu onoliko iskustvene koristi koliko je Bošnjacima donijela štete. U kontekstu teme o kojoj je riječ, na ova pitanja mogu Bošnjaci i Hrvati, pa i svi ostali odgovoriti ovako ili onako, ali dok Srbi ne

odgovore na njega objektivno, pitanje ostaje bez odgovora. Valja ovaj mentalitet izučiti kompleksno i komparativno, mada neće biti dovoljno ni deset SANU da relativizira i umanju učinjeno zlo, zlo koje su etablirali i porodili.

Kada se svi oblici ovih zala umjetnički oblikuju i naučno elaboriraju, neće biti dovoljno ni deset SANU da ublaži i relativizira te dojmове i te činjenice. Govorimo o stvarima koje će trajati s programom i bez programa i podsticanja. Kao pečat srama koji se javlja poslije ovakvih historijskih kataklizmi.¹¹

To je ono što bi se trebalo uraditi kada je u pitanju jedna strana - dželat/egzekutor.

Kada je u pitanju druga strana pouke genocida nad Bošnjacima, tu, prije svega, bošnjačke odgovore ne treba tražiti samo u okrivljavanju srpskih i hrvatskih sadržaja neprijateljstva prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima. **Razloge treba pronaći i unutar entonacionalnog kolektiva Bošnjaka i njihovom kodu kulturne naivnosti.** Zašto se genocid, sve do 1990. i pojavom knjige Vladimira Dedijera *Genocid nad Muslimanima* nije imenovao pravim imenom? Zašto se određena pojava (genocid) ponavljala, odnosno trajala u cikličnim periodima a da nauka nije bila kadra odgovoriti na to pitanje? Zašto...? U tom kontekstu neophodno je unutarbošnjačko preispitivanje uz više traganja za egzistencijalnim mentalitetom i konvergencijom i suživotom koji obiluje Bosnom i Hercegovinom. Ovo su pitanja na koja Bošnjaci moraju dati naučne i svake druge odgovore. Bošnjaci posebno moraju dati odgovor na pitanje zašto u prethodnih skoro dvije stotine godina iz „vječno ponavljanje istog“ nisu izvučene skoro nikakve pouke!

¹¹ O ovome vidjeti šire: A. Isaković, ANTOLOGIJA ZLA, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994.